

ING. ARH. DŽEMAL ČELIĆ

PROBLEMATIKA ZAŠTITE URBANISTIČKIH CJELINA

S osvrtom na prilike u Bosni i Hercegovini

Referat na IV. savjetovanju konzervatora FNRJ u Mostaru, 7. oktobra 1959

Problem zaštite urbanističkih cjelina danas je akutan u svim našim republikama, negdje manje negdje više, na ovaj ili onaj način, i ja ga iznosim ovdje ne zato da prezentiram naše mršave rezultate, koji su uistinu minimalni, već da učesnike savjetovanja potaknem na diskusiju koja bi svima nama mogla biti od koristi.

Ako analiziramo današnju izgradnju pojedinih naselja u Bosni i Hercegovini, možemo uočiti da se ona odvija u tri osnovna smjera:

I. Nova naselja (Grbavica, Vogošća, Hrasnica, Novi Travnik, Novi Maglaj itd.) izgrađuju se na bazi savremenih urbanističkih koncepcija i razrađenih projekata slobodnostojećim objektima, većinom višespratnim blokovima u zelenilu, manje više na principima naučno zasnovanog modernog urbanizma.

II. Na područjima urbanizacije kapitalističke epohe (za NR Bosnu i Hercegovinu to je doba Austro-Ugarske okupacije, te jedva zamjetljivo doba bivše Jugoslavije) vrše se saniranja i stanovita poboljšanja prodiranjima u zatvorene blokove, uklanjanjem izgradnje unutar blokova itd. Izgradnja se uglavnom kreće na staroj građevinskoj liniji, po mogućnosti usklađena sa visinom glavnih vijenaca objekata ranije izgradnje. Do danas služba zaštite kod nas nije obratila poseban interes na spomenični fond ove epohe, premda bi se ovakav zaključen historijski ciklus mogao s puno opravdanja uzeti u razmatranje. Kad je riječ o urbanim cjelinama možda bi trebalo zaštititi mostarski »rondo« sa šest aleja, sarajevsku Štrosmajerovu ulicu i slično, kao tipične pretstavnike »fin de siecle-a« na području urbanizma. Praktične nužnosti za šticeanjem nema, jer način prilaznja daljoj izgradnji ovakvih nedovršenih ambijenata uglavnom zadovoljava iako nije baš bezprekoran.

III. Područja prvotne urbanizacije, formirana još u doba Turaka, često još u šesnaestom ili sedamnaestom stoljeću, kao relativno stara, specifična itd., koja u svom sklopu obično sadrže manji ili veći broj pojedinačnih objekata spomenika kulture, uglavnom najviše privlače naš interes. Nažalost baš ova područja, u kompleksnosti problematike koju povezuju, predstavljaju gordijske čvorove, kako za konzervatore tako i za urbaniste, te u pravilu još uvijek nisu područja planske asanacije i izgradnje. Situacija koja u potsvijesti sadrži neizvjesnost graniči sa stihijom i ta stihija u velikoj mjeri još vlada na ovakvim terenima.

Relativno je povoljno stanje u onim mjestima gdje su pojedine od tri faze urbanizacije prostorno odvojene; svaka živi svoj vijek poslije čega nastaje umor i smirenje, a život se pomiče dalje. Donekle tipičan primjer takvog pomicanja je staro Sarajevo, u kome se sve tri faze nižu od istoka prema zapadu, zatim Maglaj — na istočnoj obali rijeke Bosne stari, a na

zapadnoj novi itd. Iako pri tome nigdje stari ambijent nije sačuvan na većem području intaktan, štaviše obično je drastično narušavan, ipak je u ovim primjerima situacija znatno lakša od onih slučajeva gdje su se na istom prostoru izredale sve tri epohe, nemilosrdno potiskujući jedna drugu i stvarajući kaos. Takav je najvećim dijelom Mostar, pa Tuzla, Banjaluka, Doboj itd. Uz prometnice, formirane u uslovima rijetke izgradnje individualnih objekata i uglavnom pješačkog i konjskog prometa, niknule su u gustom nizu trokatnice i četverokatnice, ugrožavajući sve oko sebe. Pri tomu ne mislim na »ugrožavanje« samo u neakvom estetičarskom i likovnom smislu, ili u smislu kulturno-historijskom, već u onom najdirektnijem, utilitarno-funkcionalnom, prvenstveno saobraćajnom ili u krajnoj konsekvenci biološkom.

Kako su po Austro-Ugarskoj okupaciji novonastali životni uslovi diktirali ovakav način građenja, a kako su za naše prilike objekti iz epohe kapitalizma uvijek predstavljali daleko veću materijalnu vrijednost od dotrajalih, stotinu pa i dvije stotine godina starih, objekata prvotne urbanizacije, budući da su se tu već našli komunalni uređaji, normalno da je novo građenje bilo ovdje jeftinije nego na drugom mjestu, pa je tako totalna likvidacija prvotne izgradnje postala neminovna i ostala samo pitanje dana. Tako napr. ovdje u Mostaru sve ono što će kao historijska oaza biti sačuvano ustvari predstavlja plod velikih napora sa strane konzervatora i plod velikog razumjevanja sa strane pretstavnika lokalnih organa, uz uzajamna otstupanja i žrtve da se dođe do kompromisnog rješenja. Ovo što imamo u Mostaru nikako nije jedna prirodno održana historijska cjelina.

Nažalost u većini naših naselja, koja su po svom historijskom kontinuitetu za nas interesatna, mi nismo došli do kompromisnog razgraničenja, šta više često smo u takvoj situaciji da zaista moramo dići ruke. Bolan primjer je Vareš, rudarsko naselje koje potječe još iz vremena bosanske srednjevjekovne države, gdje još uvijek postoje divni ambijenti i čitavi kompleksi drvene stambene arhitekture, ali u panorami naselja isključivo dominiraju stambene šestospratnice izgrađene poslije rata i drugi kolosi našeg vremena, dok stari ansambl — izgrađeni od neresistentnog materijala — tako rapidno propadaju da tu više nema lijeka.

Ja lično smatram da je danas, barem u Bosni i Hercegovini, u uslovima uglavnom likvidiranog privatnog posjeda i zemljišnih špekulacija, u uslovima relativno visoke svijesti odgovornih faktora lokalnih vlasti itd. relativno lako postići kompromise i razgraničenja. Konstantno saradujem na ovim problemima već desetak godina, i gotovo uvijek kad smo negdje kazali »ne dirajte ovo drugo«, pogotovo kad smo naš

stav ubjedljivo dokumentovali, poslije kraćeg ili dužeg analiziranja i vaganja, bilo je onako kako smo želili. U Mostaru smo napr. stornirali izgradnju objekata za koje su već bili izgrađeni i glavni projekti, da ne navodim druge primjere.

Istinska težina pitanja nameće se od momenta kad se složimo da neki ambijent treba čuvati. Ruku na srce, ti naši kulturno-historijski ambijenti su najčešće slika bijede i primitivizma, naročito po malim mjestima, ali i po periferiji većih gradova, gdje se pitanja asanacije postavljaju kao vrlo akutna. Problem sigurno nije jednostavan, šta više nameće se u najrazličitijim vidovima kao kompleksno pitanje ozdravljenja urbanog tkiva čitavih područja. Tu je često akutno pitanje vodovoda i kanalizacije — nažalost ne raspoložem statističkim podacima čak ni za Sarajevo o broju domaćinstava koja donose vodu u kantama sa javnih česmi, često prilično udaljenih, ni o kućama bez kanalizacije i nehygijskim i nepropisnim zahodskim jamama. Stanje je to gore što se više udaljujemo od centra naselja ka periferiji. Nešto je bolje stanje u pogledu elektrifikacije, ali dok moderne gradnje ne možemo ni zamisliti bez dovoda trofazne struje, bojlera i slične savremene opreme, u tim kulturno-historijski interesantnim ansamblima još ćemo naći dosta kuća u kojima cmili petrolejka. Ovdje je također akutan problem prometa i prometnica: sokaci, sokačići i čikme, nastali u uslovima isključivo pješačkog i konjskog prometa, na mnogim potezima do danas nisu rekonstruirani, a to se mora uraditi jer to život imperativno nalaže. Doprema goriva i slična transportovanja i danas se tu i tamo vrše konjima kao jedinom mogućnošću, ili se pak prenosi po nekoliko desetina pa i stotina metara na rukama i plećima čovjeka.

Unutar tog kompleksnog problema posebnu grupu čine pitanja koja se odnose na stanje građevinskih objekata. Slabo zadovoljenje osnovnih fizioloških i bioloških uslova, nehygijski i vlažni stanovi, trošnost materijala, slaba termička izolacija, dotrajalost gradnji (najveći postotak objekata koji godišnje propadaju u pojedinim našim gradovima nalaze se baš u ovakvim zonama), te površ svega maksimalna napučenost po 1 m² izgrađene površine, što je za Sarajevo i statistički utvrđeno. Savremena stambena izgradnja, naročito ona iz privatne inicijative, infiltrira se u ove ambijente, nastojeći pri tom da ne sruši ni jedan kokinošnjac a kamo li šta drugo, te tako nestaju sve više raspoložive zelene površine koje su značile osebnuju kvalitetu tih aglomeracija. Treba li posebno istaknuti da se na ovim područjima, nekad područjima cvijetnih avlija i vrtova, djeca igraju gotovo isključivo po ulicama i po uništenim starim grobljima. Nasuprot ovakvom neodrživom stanju — otsustvo svakog perspektivnog plana, koji bi u doglednom vremenu obćavao bitne promjene i poboljšanja.

»A zašto«, upitaćete. Problem asanacije postavlja se opet višestruko. Ako bi, recimo, lokalne vlasti smogle sredstva i na jednom ovakvom mjestu temeljito uredile komunalne uređaje, još uvijek ostaju zgrade, dakle ono zbog čega taj ambijent štitimo, kao vrlo akutan i nerješiv problem. Što se tiče namjene — tu nema problema — stan ostaje stan. Što se tiče funkcionalnosti i mogućnosti adaptacije, mi bi zaista, teoretski, svaku takvu kuću mogli pretvoriti u vilu s punim konforom, jer ta prostorna ostvarenja često pretstavljaju domet kakav možemo samo poželiti. Za ovo međutim ekonomsku računicu sigurno nećemo naći. Što se pak tiče pitanja održavanja s obzirom na materijale, ono je još najbolnije. Stanje nije tako teško ovdje u Hercegovini, gdje se gradilo i pokrivalo kamenom, gdje je klima blaža i teren ocjeditiji, znatno je teže u Sarajevu i Foči gdje je građa ćerpić i drvo, a pokrov ćeremit (kupe kanalice), no najteže je u Travniku, Varešu, po Bosanskoj Krajini itd. gdje do-

miniraju kao osnovna karakteristika naselja visoki dinarski drveni krovovi od cijepane daske, šindre, i gdje baš ti krovovi, svi od reda dotrajali, inače kratkog vijeka, nemilosrdno i iz dana u dan ćačkaju po savjesti konzervatora koji je rekao »drugovi ovo bi trebalo ćuvati«. Vidjeti u prostornom odnosu mnoštvo starih crnih trapezastih volumena, pored njih sive — nešto mlađe, i onda svilenkaste blijedo-žute nove, to je sigurno likovni doživljaj, koji upećatljivo prezentira i ambijent i vjekovnu borbu ćovjeka za opstanak. Održati to — ko će i ko može? Zar imalac objekta? Pa njemu curi za vrat, njemu je ideal da pobjegne u novogradnju, a u konkretnom slućaju on želi ćrijep, solidan i izdržljiv crveni ćrijep i moli da mu se dozvoli samo to. Mi se onda s njim nagađamo, plaćamo razliku košćanja i privolimo ga da s gundanjem ipak stavi šindru, koja će ubrzo opet procuriti. Međutim, imalac je najsrećniji ako može takovu kuću srušiti pa napraviti novu, malu od cigle, pokrivenu ćrijepom. A može li zajednica konstantno intervenirati u spašavanju ambijentskih vrijednota? To sigurno ne, objektivne mogućnosti su takove da jedva možemo održati po 2—3 kuće u jednom gradu, tipićne spomenićne vrijednosti. Dakle, propadanje je neminovno, nezadrživo i veoma brzo.

Išli smo na to da spustimo svoje zahtjeve, te da umjesto postojećih građevinskih objekata saćuvamo uglavnom samo prostorne relacije. U tom smislu su karakteristićne »sugestije« za izgradnju u starim dijelovima grada Livna, koje je naš Zavod dao još pred sedam godina, i koje ću ovdje dobrim dijelom citirati:

»Stari dio grada Livna, pored toga što sadri niz vrijednih historijskih objekata — spomenika kulture, pretstavlja i kao cjelina vrijednu i karakteristićnu urbanistićku aglomeraciju, koju bi na svaki naćin trebalo održati. Ne znaći to da sve postojeće treba ćuvati u današnjjoj formi, nego da treba održati karakter tog dijela grada sa njegovim specifićnostima. Dakle, dalje graditi i dograđivati, poštujuci princip historijske aglomeracije i imajući u vidu da je grad organizam koji nastavlja da živi.

Karakteristike jednog naselja jesu: mjerilo, forme, struktura, boje i međusobni odnosi. U konkretnom slućaju stanje je slijedeće:

Mjerilo: jednokatni i prizemni objekti, redovno samo za jednu porodicu.

Forme: Kockasti oblici, sa doksatima i ćetverovodnim krovovima, kupole i minareti triju džamija, vertikalno postavljene prizme sahatkule i Pirijine kule.

Struktura — kamen, drvo, žbuka.

Boje: bijelo, sivo, zemljastosmeđe do crno.

Međusobni odnosi: Objekti slobodno situirani na padini, bez povezivanja u nizove i blokove, sa naglašenom individualnošću svake kuće, i sve protkano zelenilom. Ulice krivudave, stambena zona. Individualnosti pojedinih vlasnika kuća bile su ekonomski prilićno podjednake, pa su se tako odrazile i u arhitekturni naselja, bez urbanistićki predominantnih arhitektonskih ostvarenja koja strše. Jedine dominante u cijeloj slici, ili bolje reći urbanistićki akcenti, jesu tri džamije (Glavica, Balaguša i Begluk), sahat-kula i Pirijina kula, danas sve spomenićne kulture pod zaštitom države.

Ako bi se dozvolila u ovom području izgradnja bilo kakvog velikog objekta, dvokatnog ili trokatnog, postojećea ravnoteža bi se poremetila. Isto tako ne bi se smjelo dozvoliti da ovaj dio grada lagano umire. Potrebno je u urbanistićkom planu grada Livna tretirati ovo područje kao stambenu zonu sa jedno- i dvo-obiteljskim domovima. Pomažući privatnu inicijativu kreditiranjem vlasnika, donošenjem rješjenja o obaveznoj opravci itd. može se planski pristupiti uređenju mnogih od postojećih objekata, njihovom saniranju i sl. da budu dolićan stan naše epohe. Ruševine

i dotrajale objekte potrebno je uklanjati i nastale praznine dopunjavati novim objektima, jedno- i dvo-obiteljskim domovima, a toj realizaciji se može, možda, pristupiti na bazi »Uredbe o izgradnji stambenih zgrada radnika i službenika«, ili sa nekog drugog polaznog ekonomskog oslonca.

Tu je svakako važno voditi računa o naprijed analiziranim karakteristikama naselja. Poželjni su objekti približno u mjerilu postojećih, sa četverovodnim krovovima, u karakterističnim međusobnim odnosima i bojama. Sivi crijep, koji se u Livnu i okolini mnogo primjenjuje, koloristički dobro sjedi u ovom ambijentu, dok crveni unosi disharmoniju, pa bi ga trebalo izbjegavati odnosno voditi računa da se na objektima gdje već postoji s vremenom zamijeni sivim.

Ako bi se u ovom predjelu pojavila stvarna potreba za većim objektima (škola i sl.) bilo bi poželjno da se rješava paviljonski ili bar masama u horizontalnom i vertikalnom smislu razbijenim i razigranim

Ovo su bile te sugestije date još 1953 g. Kolikogod ovo izgledalo realno s obzirom na stanje stvari, ovim putem smo veoma brzo u apsurdu. Zamislimo takav ambijent nakon 50 ili 100 godina dosljednog sprovođenja naših sugestija, nakon što bi svi objekti kolima smo prostorne relacije čuvali, kojima smo se želili prilagoditi, postepeno nestali i ostali samo nadomjestci, zamislimo tu bezizražajnost koja ne bi pretstavljala u kulturno-historijskom smislu ni tursko, ni socijalističko, već izvještačeno i promašeno.

Ali, dok smo u slučaju Livna ipak mogli dati nekakve sugestije, i davali smo ih u raznim vidovima za Sarajevo, Mostar itd., za Vareš, Travnik, Bosansku Krajinu nismo mogli čak ni to. Pogadate li zašto? Nizak četverovodni krov nije samo elemenat historijske već i savremene arhitekture. Pokriven eternitom ili salonitom on se dobro uklapa među krovove pokrivenne pločom. Salonitni krov ili krov pokriven kupom kanalicom industrijske proizvodnje može bez daljnega dopuniti petu fasadu Foče ili Sarajeva. Ali čime nadomjestiti visoke pocrnjele krovove od šindre? A pri tom, ostaje činjenica da su krovovi baš ono što u izgledu ambijenta najviše bode u oči, istovremeno ono što najviše propada, što ne trpi odlaganje do nekakvog zadovoljavajućeg rješenja. Vidite, to bar djelomično zadovoljavajuće rješenje nijesmo našli.

Inače, savremena konzolna arhitektura dobro dopunjava staru gradsku konzolnu arhitekturu, te uz sudržljivost volumena daju se ostvariti zaista skladne dopune, i imamo niz takvih realizacija PO raznim mjestima; naročito uspjele realizacije naći ćemo u Konjicu, Sarajevu, Foči, pa i drugdje. Nažalost suprotstavljaju se ekonomska komponenta, jer su takve kuće sa 1—2, eventualno 3—4 stana relativno skupe. ne isplati se organizovanje gradilišta, tako da investitori mnogo rade pristupaju izgradnji stanova u velikim blokovima.

Ne želim da iznošenjem i analizom nekih sekundarnih činilaca opterećujem ovo izlaganje. Zato bih se na kraju još samo osvrnuo na neke tipično različite načine našeg prilaznja problematici prezentacije ovakvih ambijenata.

Karakterističan primjer svoje vrste imamo ovdje u Mostaru. Ovdje je ambijent oko starog mosta tretiran kao intaktna historijska oaza, ma da u suštini on nije bio takav. Pored objekata koji su se sačuvali, ovdje je čitav niz zgrada iz temelja rekonstruisan, a neke smo i transplantirali s drugog mjesta. Skidali smo nasip s prilaza mostu da bi nivo ulica spustili na prvotnu kotu, a to je povuklo za sobom rekonstrukcije zahvate i na onim objektima koji su nekako izgledali u redu — ustvari bili su svoju uličnu fasadu akomodirali prilazu nasutom za vrijeme austro-ugarke okupacije. Na taj način stvoren je stilski jedinstven okvir, makar i ne posve autentičan, oko mosta čija prezentacija ostaje primarna. Uklonjeno je sve

što je narušavalo sklad prirodnog raštenja ambijenta, uspostavljeno je mjerilo u stepenovanju i igri masa od malih mlinica i magaza do mosta i kula.

Sasvim drugi slučaj je s Počiteljem, gdje je historijski ambijent cjelovit i nepatvoren. Za razliku od Mostara gdje se radovi na sređivanju spomenične oaze oko mosta u osnovnom potezu već privode kraju, Počitelj se još nalazi u fazi studiranja, ali su neke osnovne postavke jasne i principijelno već prihvaćene. Danas to je mrtav grad, gdje služba zaštite zajedno sa ostalim zainteresiranim faktorima traži načina kako da ga oživi privodeći ga nekim praktičnim savremenim sadržajima, koje želimo smjestiti ne samo u ambijent, već i u sačuvane arhitektonske objekte. U ovoj aglomeraciji nema potrebe ni za rekonstrukcijama ni za transplantacijama — biće potrebno samo adaptirati neke od objekata prema novim namjenama, uz nužne konzervacije, saniranja i rješavanje komunalnih potreba. Nažalost, sve što smo do danas ovdje uspjeli da uradimo, svodi se na nekoliko sitnijih konzervatorskih zahvata na najznačajnijim objektima ovog kompleksnog spomenika, zahvata koji uglavnom ne znače više do čuvanje tih objekata od daljnjeg rapidnog propadanja: to su radovi na konsolidaciji nekih dijelova tvrđave, opravak krova na džamiji, opravak sahatkule, čišćenje od korova i plombiranje zidova na medresi i sl. Čini se da je sazrelo vrijeme da se pride kompleksnom rješavanju i oživljavanju ove aglomeracije možda već u toku iduće godine.

Kao treći karakterističan slučaj spomenuo bih sarajevsku čaršiju, gdje su grupisani najvredniji spomenici turske epohe, kao što su Begova džamija, Kuršumlija medresa, Stari jevrejski hram, Stara pravoslavna crkva s muzejem, druge džamije, turbeta, sahatkula, bezistani itd., ali gdje je ono urbano tkivo koje je sve to povezivalo u jednu cjelinu do danas sticajem okolnosti najvećim dijelom uništeno. Pri tome rekonstrukcija tih dijelova, tih nizova dućana, nema danas baš nikakva opravdanje ni u ekonomskom, društveno-političkom, pa ni historijskom smislu, ma da u prostorno-plastičnim odnosima cjeline nedostaje, te otvara i zaoštrava problem kompleksne prezentacije svih ovih pojedinačnih, gore nabrojanih i nenabrojanih, primarnih vrijednosti. Ovaj problem studiran je još prije rata, jer se već tada postavljao kao akutan, a postao je gorući naročito po oslobođenju s obzirom na promjene u ekonomskoj strukturi društva, kao i s obzirom na dotrajalost neresistentnog materijala. Od 1947 do danas, pojedinci i razna kolegijalna tijela traže i predlažu programska rješenja za sarajevsku čaršiju, ali je do danas sve to ostalo daleko od stvarnosti. U ovom momentu dvojica sarajevskih arhitekata nalaze se u obavezi da na osnovu većeg broja specijalizovanih elaborata koji su već izrađeni, rediguju konačan program za urbanističko rješenje čaršije. Kada će se ovaj program pojaviti i koliko će on biti realniji od dosadašnjih ostaje pitanje skore budućnosti. Činjenica je međutim, da će sarajevska čaršija — za razliku od Mostara i Počitelja — u konačnoj fazi morati da poprmi nove prostorno-plastične odnose i nove estetske vrijednosti, koje će proisteći iz nekakvog kompromisa sadašnjosti i prošlosti, pri čemu je naša intima želja da to novo bude na svoj način adekvatno neutralnom sivom tonu kojim povezujemo sačuvane fragmente uništene slikarske kompozicije.

Konačno, spomenuo bih Vranduk, tipičnu srednjobosansku brdsku aglomeraciju, sa strmim drvenim krovovima oko ostataka srednjevjekovne tvrđave. Ovdje nema pojedinačnih objekata veće kulturno-historijske vrijednosti — ali je specifičan i interesantan način plasiranja objekata u strmi teren, te u vezi s tim rješavanje same kuće i okućnice. Danas je stanovništvo mjesta uglavnom zaposleno u Zenici, te je Vranduk sticajem okolnosti postao satelitno naselje ovog industrijskog grada. Nužna je temeljita asanacija i rješa-

vanje komunalnih uređaja, prvenstveno kanalizacije, a želja nam je da se u saniranom kompleksu po mogućnosti sačuva karakteristična igra masa sa strmim bosanskim drvenim krovovima.

Vidimo da od slučaja do slučaja problematika uvelike varira i da, za razliku od konzervatorske problematike arhitektonskih objekata, gdje nam je u većini slučajeva cilj da se prisustvo konzervatora ne osjeti, ne dođe do izražaja — postavlja konzervatorsku službu

na druge relacije. Urbanista-konzervator mora s puno smisla za saradnju, s veoma širokim horizontom za raznovrsne društvene komponente koje djeluju na urbane promjene i urbanističku djelatnost, biti kreator koji će za specifičan slučaj naći i najbolji način da iz ambijenta izvuče i prezentira ono što je u njemu najvrijednije, da stvori kulturni milieu koji će djelovati emotivno i odgojno, te kroz to ne samo formulirati već i ispuniti zadatak službe zaštite.